

METODOLOGINIAI ISTORIJOS MOKSLO KLAUSIMAI

G. JURKŪNAITĖ

ISTORINIS PROCESAS IR JO TEORINĖS REKONSTRUKCIJOS

Istorijos tyrinėjimas turi savo istoriją, kurioje galime išvelgti du pažinimo tipus: istorijos, kaip teisingo įvykių aprašymo, koncepcija, ir istorijos, kaip proceso, pereinančio tam tikras raidos stadijas, samprata.

Pirmojo tipo istorinio pažinimo ištakos — antikoje. (Aristotelis, remdamasis antikinės istoriografijos patirtimi, padarė išvadą, kad istorikų uždavinys — teisingai aprašyti žmonių gyvenimo įvykius, o graikų rašytojas Lukianas, parašęs šia tema pirmąją teorinį veikalą — „Kaip rašyti istoriją“, — ištarė žodžius, kuriuos po daugelio šimtmečių vokiečių istorikas L. Rankė pavertė istorikų metodologiniu principu: istorikas turi atskleisti tai, kas buvo iš tikrųjų.)

Antrasis istorinio pažinimo tipas atsirado kartu su krikščionybe. (Augustinas išvardijo šešias žmonijos raidos pakopas ir manė, kad jo epocha yra paskutinis etapas prieš tam tikrą pabaigą, kai gėris nugalės blogį.)

Toliau istorinė mintis rutuliojasi arba Aristotelio—Lukiano, arba Augustino nubrėžta kryptimi. Taip pat buvo nemaža mėginimų tuos istorinio pažinimo tipus suderinti.

Antikos istoriografai dažniausiai aprašinėjo įvykius, kurių amžininkai ar net liudininkai buvo jie patys, jų artimieji arba bent karta prieš juos. Todėl natūraliai susiklostė požiūris, kad teisingas įvykių papasakojimas priklauso nuo paties istoriko asmenybės, jo sąžiningumo, objektyvumo¹.

XIX amžiuje L. Rankės formuluojamas istorikų credo — istorinio pažinimo objektyvumas, teisingumas, pagrįstas dokumentais, šaltiniais, ir moralizuojančios istorijos neigimas.

Faktų ir dokumentų fetišizavimas atitiko amžiaus dvasią, kurią geriausiai išreiškė pozityvistinė metodologija.

¹ „Taigi tegul bus mano istorikas toksai: bebaimis, nepaperkamas, nepriklausomas, laisvo žodžio ir teisybės draugas, vadinąs, kaip sako komedijų rašytojai, figą — figa, geldą — gelda, nesivadovaujās niekur nei neapykanta, nei meile, nežinąs užuojautos ar gailėsčio: nejaučiaš gėdos ar baimės, teisingas teisėjas, palankus visiems tiek, kad nei vienam, nei kitam nepriskirtų daugiau, negu jam priklauso, svetimšalis, kol rašo savo knygą, neturįs tėvynės, nepaisąs įstatymų, tik pats savęs, neturįs sau valdovo, nesimėtąs į vieną ar kitą pusę pagal svetimą nuomonę, bet sakąs tai, kaip yra iš tikrųjų“ (*Lukianas. Dievai, heteros, pranašai.* — V., 1975, p. 145—146).

Moksliskumo etalonu tapusi empirinė gamtotyra yra kelrodė žvaigždė istorijos mokslui, pretenduojančiam į objektyvumą. O juk nuo seno daugeliui mokslininkų, ypač gamtininkų, būdingas požiūris (jį galėtume pavadinti stichiniu materialistiniu ar naiviu realistiniu), kad mąstymas, sąmonė turi atspindėti, atitikti tą pasaulį, kuris egzistuoja nepriklausomai nuo pačių tyrinėtojų, jų valios ir pažinimo, o mokslinio pažinimo subjektas turi būti eliminuotas, tai turįs būti nešališkas stebėtojas, rinkėjas, fiksatorius.

Taip suprantant mokslinį pažinimą, ignoruojama ta aplinkybė, kad pažinimas susijęs su žmonių veikla. Tačiau istoriniame pažinime šis ryšys labai akivaizdus. Todėl ta naiviojo realizmo pažiūra, kad istorija egzistuoja kaip gatava ir duota istorinių faktų struktūra, kurią istorikas gali ir privalo objektyviai atkurti, buvo smarkiai kritikuojama.

Vieni pabrėžė akivaizdžiausią istorinio pažinimo ryšį su žmonių veikla, t. y. istorijos rašymo priklausomybę nuo istoriko asmenybės, nuo jo sugebėjimų, skonio, simpatijų, antipatijų, įsitikinimų, nediskutuodami dėl paties istorinio pažinimo objekto objektyvumo; kiti, nuoseklesni, parodė, kad ir pats istorinio pažinimo objektas priklauso nuo subjekto, netgi egzistuojąs subjekto sąmonėje. (V. Diltėjui istorinis pažinimas yra vidinis istoriko išgyvenimas, nes dokumentai ir kiti faktai esą tik pretekstas atkurti savo sąmonėje dvasinę veiklą, dėl kurios kažkada šie dokumentai ir faktai yra kilę.)

Dėl pozityvistinės metodologijos kritikos atsirado įvairių istorinio reliatyvizmo formų. Ryškiausia iš jų galėtume laikyti vadinamąjį prezentizmą: šios dienos poreikiai sąlygoja mūsų istorijos viziją tiek, kad ji yra tik tų interesų bei poreikių projekcija į praeities ekraną. Amerikiečių istorikas K. Bekeris rašo, kad istorija yra daugiau individualios vaizduotės kūrinys, kurį kiekvienas iš mūsų kuria iš savo individualios patirties, pritaikydamas jį savo praktiniams bei emociniams poreikiams ir pagražindamas pagal savo estetinį skonį².

Iš to kyla išvada, kad ne tik kiekviena epocha, kiekviena tauta, bet ir kiekvienas istorikas ar net kiekvienas iš mūsų kuria savitą istoriją, tiksliau — jos vaizdą.

Tačiau griežtasis reliatyvizmas virsta savo priešybe: jei nėra prasmės kalbėti apie istorijos pažinimą, tai nebelieka nei istorijos, nei pažinimo, ir tenka pripažinti, jog teisus tas, kas prabilo paskutinis.

Be abejonės, tokios išvados negali patenkinti nei filosofų, nei istorikų (praktinė jų veikla dažniausiai ir toliau yra susijusi su stichiniu, naiviuoju realizmu).

Tačiau, jei nėra nei gatavos istorijos, kaip faktų sistemos, nei absoliučiai interesus eliminavusio subjekto, tai kaip galime pažinti istoriją? Ar istorikas gali būti objektyvus? Ar jo metodai skiriasi nuo gamtininko

² Žr. Becker C. Everyman His own Historian.—The American Historical Review, 1932, Nr 2, p. 222.

metodu? Į šiuos klausimus tenka atsakyti, ir dėl jų mokslininkai diskutuoja.

K. Manheimas, socialinio pažinimo ryšį su žmogaus veikla interpretavęs kaip priklausomybę nuo klasių interesų, nuo klasinės sąmonės, arba ideologijos, objektyvaus pažinimo galimybę bando gelbėti ieškodamas visuomenės sluoksnio, kuris būtų neutralus klasinių interesų atžvilgiu ir galėtų duoti sintetinį visumos vaizdą. K. Manheimas mano suvokęs tokį sluoksnį — jokiais socialiniais interesais nesivadovaujančią inteligentiją (social freischwebende Intelligenz)³.

Anglų istorikui R. Dž. Kolingvudui (1889—1943) istorinis procesas yra minčių procesas, „istorinės žinios, istorinis mąstymas — originali ir fundamentali žmogaus proto veikla arba, R. Dekarto žodžiais tariant, praeities idėja — įgimta idėja“. Istorinės tiesos kriterijus R. Dž. Kolingvudui yra pačios istorijos idėja, idėja išivaizduojamo praeities paveikslo. Ta idėja, R. Dekarto terminologija, esanti įgimta, I. Kanto terminologija — apriorinė⁴.

Kitas anglų autorius — E. H. Karas mano, kad istorikas gali priartėti prie objektyvumo tiek, kiek jis priartėja prie ateities supratimo⁵.

Taigi objektyviai pažinti istoriją sudaranti galimybė arba įgimta ar apriorinė pačios istorijos idėja, arba ateities teorija, arba nomologinis žinojimas, kuris reikalingas ir įvykių rekonstrukcijai, ir tų įvykių įvairiems reikšmingiems bruožams paaiškinti. Nors ir kokios skirtingos šiuo klausimu teorijos ir jų terminologija, bet joms būdinga viena mintis: istorijai pažinti reikia istorijos teorijos. Antikinė istoriografija istoriją traktavo kaip atskirus žmonių gyvenimo įvykius, kuriuos istorikas turįs papasakoti; pasak L. Rankės, istorija — tai, kas užfiksuota šaltiniuose, dokumentuose, o istoriko uždavinys — juos atkurti; V. Diltėjaus nuomone, istorija — dvasinės veiklos istorija, o istorikas privalęs ją išgyventi.

Vadinasi, XX a. istorikui reikia atsakyti į klausimą, kas yra istorija, tik tuomet paaiškės, ką jis gali: atpasakoti, aprašyti, išgyventi, sukurti praeities viziją, paaiškinti. Taigi tos dvi istorijos pažinimo linijos (Aristotelio—Lukiano—Rankės ir Augustino—Viko—Hėgelio) susikerta, viena pasidaro negalima be antrosios.

Jeigu istorija yra žmonių veiklos istorija ir jei šiuolaikiniu mokslų kriterijumi laikysime požiūrį į objektus kaip į raidos procesus, tai teorija apie tai, kaip tą raidos idėją galima pritaikyti istorijai, ir bus tas bendras metodologinis pagrindas specialiems istorijos tyrinėjimams.

Jeigu istorija vis rašoma iš naujo (nes keičiasi istorijos tyrimo aspektai, istorinės medžiagos selekcijos kriterijai ir kt.) ir jei ta kaita susijusi

³ *Mannheim K. Ideologie und Utopie.*— Bonn, 1930, S. 123.

⁴ *Коллингвуд Р. Дж. Идея истории.*— М., 1980, с. 205, 235, 237.

⁵ *Žr. Carr E. H. What is history?*— London, 1962, p. 118.

su tam tikrų socialinių grupių, klasių interesais, tai istorijos pažinimo objektyvumas priklausys nuo tų klasių ar grupių pažangumo. O klasių vaidmens, jų pažangumo kriterijus pagrindžia materialistinė istorijos koncepcija. Būtent joje istorija iškyla kaip procesas, kuriame galima skirti materialias struktūrines pakopas.